

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELM LƏR

UOT 821.512.162(091)

XIX ƏSRİN AXIRLARINDA İRƏVAN ŞƏHƏRİNİN MƏHƏLLƏ ADLARI

AMEA-nın I vitse-prezidenti, akademik İ.Ə.Həbibbəyli

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin XX əsrin əvvəllərinin mürəkkəb ictimai-siyasi prosesləri və o cümlədən qədim Azərbaycan şəhəri olan İrəvan şəhərinin tarixi taleyi haqqında irəli sürdüyü fikirlər obyektiv reallıqları əks etdirir və arxiv sənədlərinə əsaslanır. Dövlət başçımızın fikirləri, eyni zamanda keşməkeşli və məsuliyyətli dövr olan XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin yenidən və daha əsaslı şəkildə tədqiq edilib öyrənilməsinə dövlət səviyyəsində çağırışın ifadəsidir. Bu cəhətdən İrəvan şəhərinin XIX əsrin axırlarındakı tarixi vəziyyətini əks etdirən bu şəhərin məhəllələrinin adlarına dair sənədlərin və materialların tədqiqatına cəlb edilməsi, elmi dövryyəyə gətirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məlum olduğu kimi, özünəməxsus əlverişli coğrafi mövqeyə malik İrəvan şəhəri haqqında müxtəlif salnamələrdə, səyahətnamələrdə, hesabatlarda, "dəftər"lərdə çox yazılmışdır. Türk səyyahlarının və azərbaycanlı salnaməçilərin yazılarında, əsasən, bu şəhərin karvansarayları və məscidləri, dükən-bazarı, əhalisinin məşğuliyyəti kimi məsələlərdən bəhs olunmuşdur. Erməni mənbələrində isə İrəvan şəhərinin yaranmasına, əhalisinin tərkibinə, kilsələrinin tarixinə dair məlumatlara üstünlük verilmişdir. Türk-Azərbaycan qaynaqlarında öz əksini tapmış məlumatları erməni müəllifləri su-ni şəkildə daim təkzib etməyə çalışmış, erməni mənbələrindəki tarixi gerçəkliyə uyğun gəlməyən, saxtalaşdırılmış informasiyalar azərbaycanlılar tərəfindən haqlı olaraq qəbul edilməmişdir.

Bələliklə, XX əsr boyu davam edən informasiya mübarizəsi bu qədim şəhərin məşəyi və yerli əhalisi ətrafında dumanlı bir kaosun yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu mübarizədə qarşı tərəfin məkrli, fəndgir siyasəti və xarici dillərdə yalan informasiya yaymaq kimi çəvik taktikası Ermənistanla əlaqədar bütün tarixi həqiqətlərin, o cümlədən həmin ərazidə yerləşmiş İrəvan şəhərinə dair obyektiv gerçəkliyin tamamilə yanlış şəkildə dünyaya ictimaiyyətinə çatdırılmasına rəvac vermişdir. Fikrimcə, bu istiqamətdə yalançı və fəndgir erməni təbliğatına ən tutarlı cavablardan biri də digər xalqların nümayəndələri olan müəlliflərin vaxtilə həmin mövzuda yazdıqları əsərlər sayıla bilər. Bu baxımdan yanaşdıqda, XIX əsr Qafqaz - rus mənbələri zəngin material vermək imkanlarına malikdir. Çar Rusiyasının Qafqaz siyasətinin daşıyıcıları, təbliğatçıları, icraçıları olan bəli müəlliflərin yazılarında heç şübhəsiz, məlum imperiya maraqlarının və buna uyğun olan erməni təəssübkeşliyinin izlərini də görmək mümkündür. Bununla bəli, Peterburqdan Cənubi Qafqaza göndərilən əliqələmlı məmurlar, yaxud yerlərdə müxtəlif sahələrdə çalış

şan üçüncü tərəfin nümayəndəsi olan maarifçi ziyalılar ölkə rəhbərliyində obyektiv təsəvvür yaratmaq üçün bir çox əsas məsələləri necə varsa, olduğu kimi təsvir etməyə məcbur idilər. Bunun nəticəsidir ki, Rusiya işğalından sonra Cənubi Qafqaza göndərilmiş və ya burada fəaliyyət göstərmiş V.Q.Qriqoryev, K.A.Nikitin, S.P.Zelinski, K.Sadovskiy, K.Şulqin, A.Nikolski, V.Y.Devitski, L.L.Lopatinski və başqalarının əsərlərində regionla əlaqədar kifayət qədər obyektiv faktlar, məlumatlar və fikirlər öz əksini tapmışdır.

Qafqaz - rus mətbuatında fəal nəzərəçarpan müəlliflərdən biri olan Stepan Pavloviç Zelinski İrəvan şəhərinin tarixinin və konkret bir mərhələdəki vəziyyətinin əsas araşdırıcılarından biri olmuşdur. O, İrəvan proqimnaziyasının hazırlıq sinfinin müəllimi kimi bu şəhərdə çalışdığı illərdə yerli materialların toplanılmasına, ətraf mühitin öyrənilməsinə, bölgəyə dair informasiyaların əldə olunmasına böyük əmək sərf etmişdir. Onun 1881-ci ildə "Qafqaz ölkəsi və xalqlarının təsviri üçün materiallar" (SMOMPK) məcmuəsinin birinci sayında çap olunmuş "İrəvan şəhəri" (54 səhifə),

СБОРНИКЪ МАТЕРІАЛОВЪ

ДЛЯ ОПИСАНІЯ

МѢСТНОСТЕЙ И ПЛЕМЕНЪ Кавказа.

Издание Управленія Кавказскаго Учебнаго Округа.

ВЫПУСКЪ ПЕРВЫЙ.

Томскъ, 1881.

Типографія Главнаго Управленія Намѣстника Кавказскаго.

"Dərəçəçək" (14 səhifə), "Tatar atalar sözləri, məsəlləri, tapmacaları və qadın adları" (19 səhifə) adlı məqalələrində İrəvan şəhərinə və çevrəsinə dair əhəmiyyətli məsələlər yer almışdır. S.P.Zelinskiyin qeyd olunan məcmuonin 1882-ci ilə aid ikinci sayında verilmiş "İrandan köçürülüb İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasında yerləşdirilmiş ermənilərin məişətindən etnoqrafik qərklər" adlı zəngin informasiya tutumuna malik məqaləsi də qayəsi etibarilə İrəvan şəhəri və çevrəsi haqqında yazılanların davamı təsiri bağışlayır.

Hiss olunur ki, imperiyanın paytaxtından xüsusi tapşırıqla göndərilmiş məmurlardan fərqli olaraq, Stepan Pavloviç Zelinski nisbətən müstəqil düşüncənin rus maarifçi ziyalısı kimi obyektiv araşdırmalara daha çox meyilli olmuşdur. Bəzi nüansları çıxmaq şərti ilə, Zelinskiyin əsərlərində gərçəkliyin payı uydurmada qat-qat çoxdur. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, Stepan Pavloviç İrəvan şəhərində yaşayırdı və istər-istəməz müəyyən erməni dairələri ilə əlaqəli idi. Bundan başqa, o, əsərləri üçün zəruri olan informasiyanı, daha çox rus dilini bilməkdə İrəvan şəhərində yaşayan azərbaycanlılardan irəli getmiş erməni mənbələrindən almağa məcbur idi. Həmçinin İrəvan quberniyasının rəsmi statistik məlumatlarını hazırlayanların da arasında erməni məmurlar az deyildi. Buna baxmayaraq, S.P.Zelinski İrəvan şəhərinin rus dilinə aşina olan azərbaycanlı ziyalılarından da müəyyən informasiyaları almış, yaşadığı dövrdə şəhərin ümumi mənzərəsini doğru-düzgün canlandırmaq üçün müstəqil olaraq apardığı araşdırmalara geniş yer ayırmışdır. Nəticədə onun məqalələrindəki İrəvan şəhərinin tarixi keçmişinə dair məlumatlar yalnız erməni mənbələrinə əsaslandığı üçün bəzən birtərəfli səslənir. Şəhərin mövcud vəziyyətinə aid informasiyalarda isə imkan daxilində obyektivliyin gözənilməsi diqqət mərkəzinə dayanmışdır.

Stepan Pavloviç Zelinskiyin "İrəvan şəhəri" adlı 54 səhifəlik məqaləsində ilk növbədə İrəvan şəhərinin tarixi, ayrı-ayrı inkişaf dövrlərindəki vəziyyəti, idarəetmə üsulları haqqında geniş məlumatlar mövcuddur. Müəllif İrəvan şəhərinin uzaq keçmişini ona təqdim edilmiş mənbələrə əsasən, ermənilərlə əlaqələndirməyə çalışsa da, bu şəhərin uzun bir dövr ərzində müsəlmanlar, xüsusən də Osmanlı türkləri və azərbaycanlılar tərəfindən idarə olunduğunu etiraf etmişdir. Məqalədə, XV əsrdən etibarən məqalənin ya-

zıldığı XX əsrin əvvəlinə qədər İrəvan şəhərinin Yaqub Bey, Cahangir Həqiqi, Uzun Həsən, Sultan Saleh, Şah Təhməsin, Sultan Murad, hətta I Şah Abbas, Məhəmməd Rza xan Naxçıvanski və onun oğlu Murtuzqulu xan Naxçıvanski, Hacı Hüseyn Paşa və başqaları kimi türk-müsəlman mənşəli şəxsiyyətlərin vasitəsilə idarə olunduğu illər üzrə qeyd edilmişdir. S.P.Zelinskiyə görə İrəvan şəhəri 1841-ci ilə qədər vilayət, 1841-1850-ci illərdə qəza, 1850-ci ildən başlayaraq quberniya şəhəri statusu qazanmışdır. Müəllif şəhərdəki qədim abidələr arasında Dəlmə bağlarında doğru çəkilmiş yeraltı kanalı, Hüseynli xan tərəfindən 1764-cü ildə inşa edilmiş məscidi, Məhəmməd xan Naxçıvanskiyin 1791-ci ildə tikdirdiyi Sərdar zalını, Rəcəb Paşanın 1825-ci ildə saldırdığı keçmiş Türk məscidini, 1879-cu ildə Zəngi çayı üzərində salınmış böyük körpünü misal gətirmişdir. Yeri gəlmişkən deyək ki, bu abidələrin bir çoxu son vaxtlara qədər mövcud olmuş, keçən əsrin əvvəllərində azərbaycanlılar bütövlükdə Ermənistandan, o cümlədən İrəvan şəhərindən çıxarıldıqdan sonra vəhşicəsinə dağıdılmışdır.

Rus maarifçi ziyalısı S.P.Zelinskiyin İrəvan şəhərinin quruluşu, məhəllə və küçələri, görünüşü, ətraf ərazisi, bağları, su təchizatı, bostançılıq və tərəvəz sahələri, sənəyi bəarasında məlumatları azərbaycanlıların bu şəhərin qədim sakinləri olduqlarını, XIX əsrin səksəninci illərində də üstün mövqelərini qoruyub saxladıklarını aydın şəkildə təsəvvür etməyə imkan verir. Məqalədən öyrənilir ki, Çar I Nikolayın 1837-ci ildə səfəri zamanı Sərdar zalında keçirdiyi görüşdə "gil qazan" adlandırıldığı, Tiflis-Culfa magistratının üzərində yerləşən İrəvan şəhəri, əsasən, bir və ikimartəbəli daş evləri, tipik müsəlman şəhərlərində olduğu kimi cəmi bir neçə əsas küçəni tamamlayan dar və əyri döngələri ilə səciyyələnmişdir. Şəhəratrafi Sarvanlar, Cəfərabad, Şurabad kəndlərinin tamamilə azərbaycanlılardan ibarət olan sakinləri İrəvan bazarlarını daim meyvə-tərəvəzlə və heyvandarlıq məhsulları ilə təmin etmişlər. Hətta şəhərin özlündə də yerli əhali kiçik həyatını təsərrüfatlarında, əsasən, bağçılıq və bostançılıqla məşğul olmuşdur.

S.Zelinskiyin İrəvan şəhərində, ətraf ərazilərdə və yaxın kəndlərdə yetişdirilən üzüm sortları haqqında məlumatlarında öz əksini tapmış, adlarının demək olar ki, mütləq əksəriyyəti Azərbaycan dilində olan, əsasən, azərbaycanlıların yetiş-

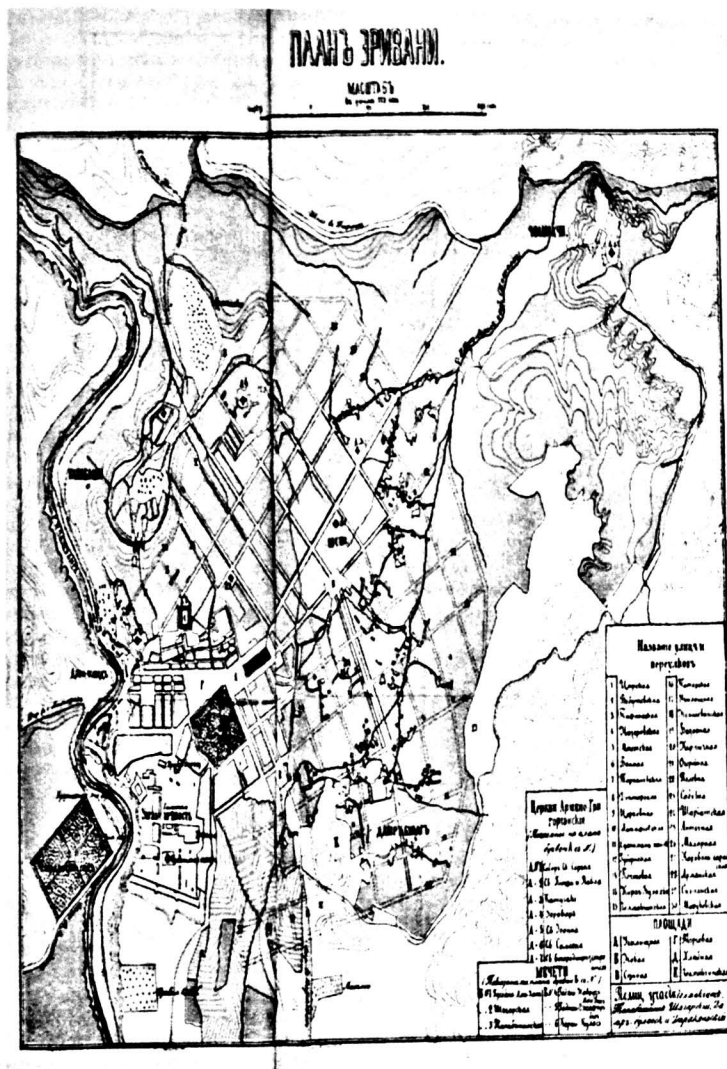
dirdikləri üzüm növləri aşağıdakılardan ibarətdir: misqalı, korimqəndi, tərmarza, xalili, kişmişi, safei, xələci, ağgəri və s. Şəhərdə geniş yayılmış alma sortları: Kəlbə Cəfər alması, cənnət alması, Hacı Hüseynali alması; armud növləri: Hacı Mehdi armudu, kişi armudu; ağaclar: qaragəç, nərbənd; qovunlar: tutma, şalax, dostucanı, İsfahani, ağca naba-tı, göyçə nəbat; qarpız sortları: xunu, ağabəy, qurbə-nağası, Həsənboyqarpızı da məqalədə öz adı ilə Azərbaycan dilində qeyd olunmuşdur. Bütün bunlar isə XIX əsrin sonlarında da İrəvan şəhərində və ətrafında azərbaycanlılara məxsus qədim əkinçilik ənənələrinin qorunub saxlandığını, yaşadığını göstərir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, sırf Azərbaycan bağçılıq və bostançılıq mədəniyyətinə aid olan həmin adlardan bir çoxu həmişəlik olaraq erməni dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Bədbəxt ermənilər, hətta indi də azərbaycanlılara məxsusluğu gün kimi aydın olan bu tip sözlərdən istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, Azərbaycan sözləri kasad erməni dilini xeyli zənginləşdirmişdir. Türk-Azərbaycan mənşəli sözlər ağır erməni dilindən çıxarılsa, bu dil özünün leksik tərkibinin böyük bir hissəsini özləri bilər. Bizə görə, "Erməni dilində Azərbaycan sözləri" məsələsi faydalı bir elmi-tədqiqatın mövzusu kimi diqqəti çəkir. Dilçi alimlərimiz bu barədə düşünməlidirlər.

İrəvan şəhərinin quruluşu, məhəllələri haqqında verilən məlumatlar da bu şəhərdə azərbaycanlıların çoxluq təşkil etdiyini təsəvvür etməyə imkan verir. Belə ki, S.Zelinskiyin İrəvan şəhərində qeydə aldığı 7 məhəllədən beşinin adı Azərbaycan dilindədir: Təpəbaşı məhəlləsi, Şəhər məhəlləsi (Mərkəz), Xanlıqbağ məhəlləsi, Dəmirbulaq, Dərəkənd məhəlləsi. Burada qeyd edilən Malakan məhəlləsi, adından da göründüyü kimi, vaxtilə İrəvan şəhərinə köçürülmüş malakanlara məxsusdur. Ermənilərin yaşadığı Çolmaççı məhəlləsi əvvəllər ayrıca şəhəratrafi kənd kimi mövcud olmuş, yalnız 1843-cü ildə İrəvana birləşdirilmişdir. Məqalədə "Nortskiy kvartal" adlandırılan sahə isə Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra İrandan və Türkiyədən köçürülmüş ermənilərin məskunlaşdırılması üçün salınmış yeni məhəllədən ibarətdir.

Məqalədəki İrəvan şəhərinin su təchizatına dair məlumatlar da buranın Azərbaycan şəhəri olduğuna əlavə yəqinlik gətirir. S.P.Zelinski İrəvan şəhərinin Zəngi çaydan və Qırxbulaqçaydan çəkilmiş kanallar və arxlar vasitəsilə su ilə təmin edildi-

yini göstərir. Bundan başqa, əsasən, bulaqlardan təşkil olunan, yerli azərbaycanlı əhalinin "qara su" adlandırdıqları Söyüdlük suyu da İrəvan şəhərinin su ilə təchizatına özünün müəyyən töhfəsini vermişdir. Məlum olduğu kimi, mənbəyini Göyçə gölündən alan Zəngi çayı, dağ ataklarındakı çoxsaylı bulaqlardan yaranan Qırxbulaqçay və Söyüdlük suyu Azərbaycan adlandırılır. Və S.P.Zelinski bu adların hər üçünü də Azərbaycan dilində olduğu kimi izləmiş, mötərizədə rus dilində daşdığı mənanı izah etmişdir. İrəvan şəhərinin azərbaycanlı əhalisi ilə yanaşı, erməni əhalisi də həmin çay adlarını Azərbaycan dilindəki kimi talaffüz etmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Stepan Zelinskiyin çəkib məqaləsinə əlavə kimi "İrəvan şəhərinin planı" adı ilə daxil etdiyi və SMOMPK məcmuəsinin 1881-ci ildə çıxan birinci sayında çap etdiyi xəritədə də azərbaycanlılara məxsus adlar üstünlük təşkil edir. Şəhərdəki 30 küçədən aşağıdakı küçə adları Azərbaycan dilində olduğu kimi öz əksini tapmışdır: Tiflis küçəsi, Tatar, Bazar, Şəriət, Məscid, Karvansaray, Süleymanxan, Qırxbulaq, Sultan küçələri, hətta Naxçıvan küçəsi. "İrəvan şəhərinin planı"nda qeyd edilən Bannaya (Hamamçı), Poçtovaya (Poçt küçəsi), Kırpiçnaya (Kərpiçli küçə), Oqorodnaya (Bostançı küçəsi), Sadovaya (Bağlar küçəsi), Polevaya (Çöllük) küçə adları da S.Zelinski tərəfindən Azərbaycan adlarının rusçaya tərcüməsindən ibarətdir. Şəhərdəki Çarskaya, Doktorskaya, Qubemskaya, Uçilişnaya adlanan küçələr isə Rusiya təbəçiliyinin əlamətidir ki, bu küçələrin də bir çoxunun əvvəlki adı Azərbaycan dilində olmuşdur və həmin kvartallarda, əsasən, azərbaycanlılar yaşamışlar. S.Zelinskiyin öz xəritəsində xüsusi olaraq göstərdiyi Hüseynxan məscidi, Şəhər, Təpəbaşı, Körpüqulağ məscidləri, Hacı Novruzlibəy, Hacı Cəfərbəy məscidi də İrəvan şəhərinin müsəlman məscidləri ilə zəngin olduğunu aydınlaşdırır. Bundan başqa, yerləşmə mövqeyinə görə də məscidlərin şəhərin dörd bir tərəfini əhatə etməsi İrəvanda azərbaycanlı əhalinin demək olar ki, qədimdən salınmış əksər küçələrdə daimi sakin olduğunu nəzərə çarpdırır. Bunun əksinə olaraq, S.Zelinskiyin "İrəvan şəhərinin planı"na daxil etdiyi Müqəddəs İohan, müqəddəs Serqenaya, müqəddəs Pyotr və Pavel kilsələri, adından da göründüyü kimi, Rusiya təbəçiliyindən sonrakı dövürün nişanələridir. Hətta plan-xəritədə Boqorodnitsa kilsəsinin tikilməkdə olduğu da qeyd edilmişdir.

Название улиц и переулковъ		
1	Царская	16 Татарская
2	Безубовская	17 Училищная
3	Шиферная	18 Нахичеванская
4	Нагоровская	19 Базарная
5	Мелетская	20 Кирпичная
6	Банная	21 Огородная
7	Тархановская	22 Палева.
8	Докторенная	23 Садовая
9	Церковная	24 Шариятская
10	Астафьевская	25 Антесная
11	Сулманъ ханк	26 Малаярная
12	Зубернская	27 Караванъ-сарай
13	Погтовая	28 Армянская
14	Кирхъ-Булахк	29 Сцтанская
15	Золмакинская	30 Маруковская
ПЛОЩАДИ		
А	Училищная	Г. Торговая
Б	Новая	Д. Хлебная
В	Сырная	Е. Золмакинская
Помн. утаскъ Золмакинск., Талабагинск., Шагарский, Да- иръ-булакск и Даракановский.		

Ляно-Гри-
скія.

а и ланъ

(св. Н.)

Сергея

и Павла

се

в.

са

она

Дшцы (стро-
итися)

Б св. Н.)

и Наврузъ

и Джафаръ

и Хулагъ

Övvələ, bu kilsələrdə yalnız ermənilər deyil, İrəvan şəhərində yaşayan və xristian dininə mənsub olan digər millətlərin, xüsusən rusların da ibadət etmələri nəzərdə tutulmuşdu. İkinci isə kilsə tikintisinin sürətlə inkişaf etdirilməsi İrəvan şəhərinin çar hökuməti tərəfindən süni surətdə xristianlaşdırmaq siyasətinin ifadəsi idi. Təsədüfi deyildir ki, adları qeyd olunan kilsələrin böyük əksəriyyəti Birinci Nikolayın İrəvan şəhərinə 1837-ci ildə səfərindən sonra inşa olunmuşdu. İrəvan şəhərinin üstünlük təşkil edən müsəlman əhalisi heç vaxt şəhərdə salınmış kilsələrə xor baxmamış, xristian əhalisinin ibadət etməsinə şərait yaradılmasını normal qəbul etmişdir. Ermənilər isə XIX-XX əsrlər boyu İrəvan şəhərindəki məscidlərə həmişə ögey münasibət bəsləmiş, bu islam mədəniyyəti nümunələrinin təmirinə, yaxud abadlaşdırılmasına heç vaxt qayğı göstərməmişlər. Bunun nəticəsidir ki, hazırda İrəvan şəhərində vaxtilə mövcud olmuş 6 məsciddən yalnız biri qalmışdır. Şəhərin ətrafındakı yeddi müsəlman qəbiristanlığının hamısı dağıdılmışdır. Erməni vandalizminin, yalançı erməni təbliğatının əsl siması budur!

Bütövlükdə S.P.Zelinskiyin "İrəvan şəhərinin baş planı" adlandırdığı xəritə yaxın keçmiş obyektiv reallığı əks etdirən mühüm sənəd kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İrəvan şəhərinin gənc tarixinin öyrənilməsində bu xəritədən istifadə etmək faydalı olar. Digər millətin nümayəndəsi olan, tanınmış rus maarifçi ziyalısı tərəfindən hazırlanmış plan-xəritə məkrli, başdan-baş yalan üzərində qurulmuş saxta və uydurma erməni təbliğatına tutarlı cavab kimi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xəritədən İrəvan şəhərinin daimi sakinlərinin azərbaycanlılardan ibarət olması, ümumiyyətlə, İrəvanın Azərbaycan şəhəri olduğu, digər millətlərin nümayəndələrinin bu şəhərə sonradan köçürüldüyü tam aydınlaşır. Ən nəhayət, bu xəritə Qafqazda ziyalı mədəniyyətinin XIX əsrdəki səviyyəsini də təsvir etməyə şərait yaradır.

İrəvan şəhəri əhalisinin tərkibi haqqında S.P.Zelinskiyin məqaləsində təhlilə cəlb etdiyi məlumatlar və cədvəllər də ciddi maraq doğurur. Burası nəzərə alınmalıdır ki, İrəvan şəhəri əhalisinin tərkibinə dair əldə edilən məlumatlar bu şəhərdə Azərbaycan-müsəlman mövqeyini azaltmağa, tədricən aradan qaldırmağa yönəldilmiş çar

Rusiyanın statistikasına əsaslandığına, bir çox hələ hamın statistik məlumatların hazırlanmasında quberniya idarələrində çalışan erməni məmurlarının da iştirak etdiyinə görə tam obyektiv xarakter daşıya bilməzdi. Bununla belə, əhalinin say tərkibi, müsəlman və xristian, yaxud azərbaycanlı və erməni əhalisinin nisbəti bərdə təqdim edilmiş faktlar və rəqəmlər bir qədər erməni tərəfinin xeyrinə olmaqla şirşirdilsə belə, yəni də müəyyən obyektiv nəticələrin çıxarılmasına şərait yaradır. S.P.Zelinskiyin tərtib etdiyi "İrəvan şəhərində yaşayanların 50 illəki sayına dair müqayisəli cədvəl" də bu şəhərin əhalisinin ayrı-ayrı millətlər üzrə 1829-cu ildəki və 1880-ci ilə aid göstəriciləri əks etdirmişdir. Cədvəldə əks olunduğuna görə, 1829-cu ildə İrəvan şəhərində azərbaycanlı ailələrin sayı 1807, erməni ailəsi isə 944 olmuşdur. Fikrimcə, cədvəldə göstərilən erməni əhalisinin sayı şəhərin daimi sakinə olan erməni əsilli ailələrin sayından bir xeyli çoxdur. Çünki məlum olduğu üzrə Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra ermənilərin İrandan və Türkiyədən ilk köçləri 1828-ci ilin may-iyun aylarından etibarən gəlməyə başlamışdır. Ona görə də 1829-cu ilin sonuna dair olan məlumatlarda yerli erməni ailələri ilə yanaşı, "gəlmə" erməni ailələri haqqında məlumatlar da özünə yer almışdır. Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində azərbaycanlı ailələrin "gəlmə" ermənilər də nəzərə alınmaqla on azı 50 faiz üstünlüyə malik olmuşdur. Həmin ildə İrəvan şəhərinin daimi yerli sakinə olan azərbaycanlı əhali 7331 nəfərdən ibarət idi. Erməni əhalisi isə "gəlmə"lərlə birlikdə 4132 nəfər təşkil edirdi. S.P.Zelinskiyin cədvəldən götürülmüş məqsədsiz şəkildə köçürülmüş erməni əhalisi hesabına 1880-ci ildə İrəvan şəhərində azərbaycanlı və erməni əhalisi arasındakı fərq xeyli dərəcədə azaldılmışdır. Belə ki, S.P.Zelinski tərəfindən 1880-ci ilə dair statistikada cədvəl üzrə erməni ailəsinin sayının 50 il ərzində artırılaraq 9509 ailəyə çatdırıldığı qeyd olunmuşdur. Biza görə burada texniki səhvə yol verilmişdir, çünki təqdim olunan cədvəldə artan erməni ailələrinin hesabına 1880-ci ildə erməni əhalisinin 5975 nəfərə çatdığı nəzərə çarpdırılmışdır. Heç vaxt əhalinin say tərkibi ailələrin sayından az ola bilməz. Ona görə də əhalinin və ailələrin sayı nisbətini müqayisəli şəkildə nəzərə alsaq, 1880-ci ilə dair statistikada ailələrin

sayını göstərən 9509 rəqəminin 950, yaxud da 959 olduğu daha obyektiv görünür.

Hər iki halda İrəvan şəhərində erməni əhalisinin imperiya maraqlarına uyğun olaraq böyük sürətlə artırıldığı göz qabağındadır. Bunun əksinə, çar Rusiyasının yeritdiyi siyasət nəticəsində azərbaycanlı əhali İrəvan şəhərində tədricən sıxışdırılmış, yavaş-yavaş heyvandarlıq və əkinçilik üçün daha sərfəli olan ətraf kəndlərə köçməyə məcbur edilmişdi. Bu isə öz növbəsində 1880-ci ildə İrəvan şəhərində azərbaycanlı əhalinin 1829-cu ildə müqayisədə 1048 nəfər azalması ilə nəticələnmişdi. Bundan başqa, yaranmış yeni quberniya idarəçilik üsulu İrəvan şəhərində işləmə üçün xristian mənşəli digər millətlərin nümayəndələrinin də yerləşdirilməsi zərurətini meydana çıxarmışdı. Bunun nəticəsində 1829-cu ildə İrəvan şəhərində başqa millətlərdən bir ailə belə olmadığı halda, 1880-ci ildə burada artıq 46 rus, 7 gürcü ailəsi də məskunlaşmışdı. Bu yolla İrəvan şəhərində xristian əsilli əhalinin sayı böyük sürətlə artıraraq 6056 nəfərə çatdırılmışdı ki, bu da 1829-cu ildəkindən 1924 nəfər çox idi. Ancaq yenə də 1880-ci ildə azərbaycanlı əhali xristian əhalisindən, yəni ermənilərdən, ruslardan və gürcülərdən, hər üçü bir yerdə olmaqla, 237 nəfər çoxluq təşkil edirdi.

Aparılan təhlillər çar Rusiyasının Qafqaz siyasətinin, xüsusən Cənubi Qafqazdakı erməniləşdirmə proqramının ümumi mənzərəsini aydın şəkildə təsvir etməyə real imkan yaradır. Təqdim edilən rəqəmlər Birinci Nikolay hökumətinin ikili standartlara əsaslandığını gerçək olaraq ortaya qoyur.

İkili standartlar idarəetmə və təhsil sahələrində də özünü göstərmişdir. S.P.Zelinskinin təhlillərində və digər mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, quberniya idarələrində, dövlət qulluğunda daha çox böyük üstünlük ruslar və ermənilər işlə təmin olunmuş, azərbaycanlılara çox az yer verilmişdi. Ermənilər tədricən quberniya rəhbərliyinin köməyi ilə İrəvan şəhərinin sənaye sahəsində əlverişli mövqeləri tutmağa say göstərirdilər. Ticarət obyektlərində də ermənilərin xüsusi çəkisi tədricən artırmağa başlamışdı. Məsələn, 1880-ci ildə İrəvan şəhərindəki ticarət obyektlərində 307 azərbaycanlı, 256 erməni əsilli tacir çalışırdı. XIX əsrin sonlarına yaxın

İrəvan şəhərində 46 növ sənaye sahəsinin altısında artıq ermənilər tam ixtiyar sahibi idilər. Ustalıq, sənəkarlıq tələb edən başmaççı, dəri məmulatçısı, dülqarlik, biçəqacı, dərzilik, papaqçılıq və boyaqçılıq sahələrində erməni ustalar üstünlüğü ələ keçirmişdilər.

Bunun əksinə olaraq, azərbaycanlılar İrəvan şəhərinin bazarıtrafi ticarət və sənayesinə nəzarəti özlərində saxlamışdılar. Dəyirmanlarda, qəssabxanalarda, çörəkbişirmə və qənaəti sənayesində, arçılıq sahəsində, karvansaraylarda da üstünlük azərbaycanlıların əlində idi. Sənaye sahələrindəki millətlərarası rəqabətdə mərkəzi hökumət daim erməni əhalisinin dəstəkləndiyi. Nəticədə tədricən azərbaycanlı əhali kənd təsərrüfatı yönülməşğulluq sahələrinə istiqamətləndirilmişdi ki, bu da onların müəyyən dərəcədə şəhəratrafi kəndlərə axınına səbəb olmuşdu.

Tanınmış rus ziyalı Stepan Pavloviç Zelinskinin məqaləsindəki məlumatlardan çıxardığımız bu qənaəti görkəmli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin 7 mart 1902-ci ildə "Kaspi" qəzetinin 53-cü sayında "İrəvan müxtəbirimləndən" adı ilə çap etdiyi xəbərdə ifadə olunan məqalələr döna-döna təsdiq edir. Aydınlik namına o vaxtlar İrəvan Dairə məhkəməsində tərçüməçidənanc vəzifəsində çalışan Cəlil Məmmədquluzadənin Dəlmə bağlarına dair məqaləsinin əsas məqamlarını nəzərə çatdırmaq məqsəduuyğun hesab edirik. Məqalədə oxuyuruq: "Dəlmə - İrəvan şəhərinin kənarında, şəhərin çuxub-qərbində Zəngi çayının sahilində yerləşir. Çox mübit torpağı olan bu yerdə Dəlmə arxı ilə sulanan çoxlu meyvə-türüm bağları vardır. Sayı 60-a çatan bu bağların xüsusi fəxslər - əməksevən yerli tatarlar (azərbaycanlılar - İ.H.) salmışlar. Həmin bağları salmaq üçün onlar vaxtilə... çox alın təri axutmuşlar ki, bu əkinləri nəvə-nəticələri üçün yadigar qoyub getsinlər... Lakin təassüf ki, əzəldən bu bağların sahibi olan savadsız insanlar həmin bağları öz qəbarli əllərində qoruyub saxlaya bilmədilər.

Bizim Baldıyeviyə idarəsinin hələ çoxdan (Zelinskinin zamanından - İ.H.) Dəlmə bağlarında gözü var idi. Lakin bu bərsədə qəti bir tədbir görmək ona heç cür müyəsər olmurdu... Yeni torpaqlar uğrunda qırğın iş gətirdiyi, şəhər tərəfindən müsəlman qəbiristanlığını bir otaq kimi şəhərin ərazisinə daxil etmək məsələsi (kursiv bi-

zimidir - İ.H.) ətrafında mübahisə başladığı zaman vəziyyət belə idi. Lakin Dəlmə bağları qətiyyənlə otaq yerinə oxşamır.

1891-ci ildən başlayaraq şəhər başqa cür hərəkət etməyi çətdi. Şəhər Duması ...Dəlmə bağlarına vergi təyin etməkdən ötrü onların gəlirini hesablayan xüsusi bir komissiya düzəldildi... Lakin 1891-ci il komissiyası Dəlmə bağlarına o qədər yüksək qiymət qoydu ki, illik verginin ölçüti bağların illik gəlirindən artıq çuxrdı. Beləliklə, 1891-ci ilə qədər verilməmiş, üst-üstə yığılan vergi qalıqları ələ bir ölçü aldı ki, bağ sahibləri bağlarından da, qalan vergiləri ödəməkdən də boyun qaçırmaqda oldular".

Daha sonra məqalədə 3 fevral 1900-cü ildə İrəvan Şəhər Dumasının xüsusi komissiyasının müəyyən etdiyi qiymətlə bağların sahibləri tərəfindən satın alınması bərsədə qərar çıxarması. lakin "bağ sahiblərinin öz xüsusi bağlarını almağa bilməmə razi olmadıqları" nəzərə çarpdırılmışdır. Təzədən keçmiş çoxillik vergilərin əhəlidən yığılmasına dair təpəş verilmiş, bu isə sonda Mirzə Cəlilin yazdığı kimi, "bağ sahiblərdən bəzilərinin həmişəlik öz bağlarından əl çəkməyi ciddi surətdə çətməyə" məcbur olmalarına gətirib çıxarmışdır. Deməli, S.P.Zelinskinin "İrəvan şəhəri" məqaləsinin yazıldığı vaxtdan 21 il keçməsinə bəxməyərək, vəziyyət nainki dəyişməmiş, zəhmətkeş azərbaycanlı əhali daha ciddi surətdə sıxışdırılmışdır. "Dəlmə bağlarının əhvalatı" məqaləsi isə vaxtilə Stepan Zelinskinin rəqəmlərini dili ilə mənalandırdığı mətləblərin 33 yaşlı çavan Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən daha açıq şəkildə və kəskin formada sözüncü, publisistikanın imkanları vasitəsilə ifadə edilməsi deməkdir. Bu kiçik məqalə böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin vətən və millət təəs-sübkeşliyini, yüksək vətəndaşlıq mövqeyini bir daha qəbarç şəkildə diktdə edir. "Dəlmə bağlarının əhvalatı" məqaləsi Mirzə Cəlilin imperiyanın anti-azərbaycan siyasətinə etirazının ifadəsidir.

Bütün bunlarla bərsə, XIX əsrin sonlarında İrəvan şəhərində azərbaycanlı əhali nə qədər çətin olsa da say tərkibi etibarilə də, hələ kənd təsərrüfatında, ticarətdə və kiçik sənaye müəssisələrində üstün mövqelərini qoruyub saxlaya bilməmişdi. İrəvan şəhəri XX əsrə doğru Azərbaycan şəhəri kimi addımlamaqda davam edirdi.

Təhsil sahəsində də mərkəzi hökumət erməni əhalisinə üstün şərait yaratmış, azərbaycanlı əhalinin təhsili dövlətin marağı dairəsində çox az yer tutmuşdu. S.P.Zelinskinin məlumatlarından aydın şəkildə görünür ki, İrəvan şəhərinin demək olar ki, əksər məhəllələrində rus və erməni məktəbləri açıldığı halda, azərbaycanlılar üçün yeni təhsil ocaqları demək olar ki, yaradılmamışdı. Azərbaycanlı əhali daha çox məsəd məktəblərində və mədrəsələrdəki 8 maktəbdə təhsil almış, əhalinin az bir qismi isə İrəvan şəhərində açılmış rusdilli gimnaziyaya və proqimnaziyalarda təhsilini davam etdirmişdir. S.P.Zelinskinin İrəvan gimnaziyası, İrəvan şəhər məktəbi, qız məktəbi, İrəvan proqimnaziyası haqqında ayrıf məlumatlar məktəb və pedaqoji fikir tariximizi öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. İrəvan şəhərində Kalbaxan Naxçıvanskiin təşəbbüsü ilə açılmış məktəb-pansion haqqında məlumatlar məktəb tariximizin öyrənilməmiş sahifələrini təşkil edir. S.P.Zelinski həmin məktəbin yaranması tarixçəsinə aşağıdakı kimi təsvir etmişdir: "Uşaqların təhsili ilə məşğul olan xanım Stasyuleviç Kalbaxan Naxçıvanski ilə tanış olmuş və onun övlədlərini, təhsil vermək üçün qəbul etmişdir. Kalbaxan uşaqlarının təhsil sahəsindəki nailiyyətlərindən razi qalmış və həmin müəlliməyə müsəlman uşaqlarına dərslər demək üçün İrəvana və ya Naxçıvana gəlməyi təklif etmiş, bunun üçün öz tərəfindən olacaq köməkliyi nəzərə çatdırılmışdır. Xanım Stasyuleviç (Sofya Stasyuleviç - İ.H.) bu təkliflə razılaşmışdır. İrəvan şəhərinə gələn xanım ilk növbədə müsəlman uşaqları üçün pansion açmaqdan ötrü yerli müsəlman xanlarına müraciət etmiş və müsbat cavab almışdır. Onun xöşbəxtliyindən Şəfi bəy adlı bir nəfər müəlliməyə digər uşaqlar üçün örmək olsun deyə özünün iki övladına ödənişli qaydada təhsil verilməsini təklif etmişdir. Ev kirayə edən xanım Stasyuleviç Şəfi bəy uşaqlarının təhsil vermək üçün qəbul etmişdir. ...Az sonra təhsil alan uşaqların sayı artmış, ikinci ilin sonunda onun himayəsində 15 müsəlman uşağı təlim görmüşdür. Son vaxtlar xanımın böyük ana qayğısi və təlim məharəti sayəsində şagirdlərinin sayı 45 nəfərə çatmışdır... Bu, İrəvan şəhərinin birinci özəl pansionu idi... 1877-ci ildə həmin pansionda 105 şagird təhsil almışdır. Beləliklə, xanım Stasyuleviçin İrəvan şəhərində təhsil mü-

əssisi yaratmaq sayıları baş tutmuşdur. Buna görə o, yerli cəmiyyətin, xüsusən müsəlman əhalisinin hər cür minnətdarlığını qazanmağı haqq etmişdir.

Zaman öz işini görmüş, İrəvan şəhərində azərbaycanlılar üçün də dünyəvi məktəblər açılmışdır. Kalbalıxan Naçıxvanşinin və Şafi xanın xidmətləri sayəsində bu məktəbin təşkili hesabına şəhərdə azərbaycanlı əhalisinin səviyyəsi yüksəlmiş, mövqeləri daha da möhkəmlənmişdir.

S.P.Zelinskiyin "İrəvan şəhəri" məqaləsi sadəcə diyarşünaslıq materialı olmayıb, geniş araşdırma imkanları ilə seçilən ciddi elmi-tədqiqat əsəridir. Bir qədər yaradıcı şəkildə yanaşmaqla bu əsərdən mənəbə kimi istifadə etmək elmi-mizə fayda götürə bilər.

SMOMPK məcmuəsində çap olunan "Dərəçiçək" məqaləsində S.P.Zelinskiy bu yerin adının etimologiyasını "çiçəkli dərə" kimi izah etmiş, buranın coğrafi xüsusiyyətlərini, bitki və heyvanlar aləmini, iqlim əlamətlərini, təsərrüfat əhəmiyyətini diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Müəllif Dərəçiçək ərazisində yerləşən malakan kəndi Konstantinokadan bəhs etmiş, malakanların həyatı və məişətindən qısaca söz açmışdır. Stepan Pavloviç, həmçinin Dərəçiçəkdə rast gəldiyi monastır bərədə məlumat vermiş, bu monastırın nəzdindəki kilsənin divarlarında olan yazı mətnlərini rus dilinə çevirərək oxuculara çatdırmışdır.

S.P.Zelinskiyin "Tatar atalar sözləri, məsələləri, tapmacaları və qadın adları" məqaləsi də İrəvan şəhərində toplanılan materiallar əsasında yazılmışdır. Burada 150 Azərbaycan atalar sözü və məsələsinin rus dilinə tərcüməsi verilmiş, hikmətli kəlamlarda ifadə olunan, bəzi şəxs və yer adlarına aydınlıq gətirən izahlar diqqətə çatdırılmışdır. Müəllif İrəvan şəhərinin müsəlman təbəqəsi arasından 59 Azərbaycan tapmacası toplamış, tapmacaları rus dilinə çevirmiş, cavablarını ayrıca qeyd etmişdir. Eyni zamanda Stepan Pavloviç Zelinski İrəvan şəhərində daha çox işlədilmiş, geniş şəkildə müraciət olunan 55 qadın adını əlifba sırası ilə düzmüş, onların etimoloji mənaalarını izah etmişdir. "Tatar atalar sözləri..." məqaləsi də montajlı mənada İrəvan şəhərində Azərbaycan folklorunun, azərbaycanlı ruhunun, Azərbaycan mütəhəmmülünin hakim olduğunu təsdiqləyir. Bu ciddi elmi-tədqiqat əsəri folklorşünaslıq, etnoqrafiya,

dilçilik bəxmindən də qiymətədir. Elmi-siyasi əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla S.P.Zelinskiyin "İrəvan şəhəri", "Tatar atalar sözləri, məsələləri, tapmacaları və qadın adları" əsərləri müəyyən ixtisarla ayrıca çap olunmağa layiqdir.

Göründüyü kimi, tanınmış rus maarifçi ziyalısı Stepan Pavloviç Zelinskiyin İrəvan şəhərinə dair tədqiqatları ilk növbədə bu şəhərin tarixinin, keçdiyi inkişaf yolunun öyrənilməsi bəxmindən mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bundan başqa, həmin dəyərli məqalələr silsiləsi İrəvanın Azərbaycan şəhəri olduğunu bir daha yəqinləşdirir. Eyni zamanda, S.P.Zelinskiyin araşdırmaları bu mövzu ətrafında olan mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirən qiymətli elmi mənbədir.

Həç şəbhasız, Stepan Pavloviç Zelinskiyin əsərlərinin müəyyən nüsxələri də mövcuddur. Dərəçiçək, Zəngi çayı və sair kimi sözlərin onun tərəfindən, həm də erməni dilində olan sözlər kimi Azərbaycan dilinə tərcümə olunması obyektiv reallığı ifadə etmir. Bəzi qadın şəxslərinin etimologiyası yanlış izah olunmuşdur. "İrəvan şəhəri" məqaləsində Şah İsmayılın 1636-cı ildə bu şəhəri işğal etdiyi qeyd olunur ki, bu məlumat görkəmli dövlət xadiminin tərcümeyi-halı ilə üst-üstə düşür. Bəzi məqalələrdə ermənilərin mənafeyinə xidmət edən notlar müşahidə olunur. Lakin qeyd edilənlər S.P.Zelinskiyin İrəvan şəhəri, haqqındakı əsərlərinin əhəmiyyətini həç də azaltmır. Əsər əsasən, "İrəvan şəhəri - necə varsa" anlayışına cavab tapmağa imkan verir.

Bütün bunlar isə ölkəmizin Prezidenti İlham Əliyevin İrəvanın Azərbaycan şəhəri olduğuna dair bəyanatının obyektiv reallığını, tarixi gerçəkliyinə dərinlik əlavə etdiyi qəti şəkildə təsdiqləyir. Məhərrəm Prezidentimizin obyektiv bəyanatı humanitar səhədə çalışan alimlərimizin, ümumiyyətlə, tariximizin ağırlı məqamları, o cümlədən uydurma Ermənistan dövləti ilə əlaqədar daha ciddi və dərin, əsaslandırılmış, ilk mənbələrə söykənən, milli maraqlara xidmət edən yeni və sənəballi tədqiqatlar aparmağa çağırır. Ölkəmizin Prezidentinin məlum bəyanatından sonra qısa müddətdə təkcə İrəvan şəhəri ətrafında meydana çıxmış maraqlı və əhəmiyyətli ciddi tədqiqatlar qeyd olunan səhələrdə ciddi boşluqların olduğunu göstərməklə yanaşı, Azərbaycanımızda həmin ümummillə vəzifələri həyata keçirməyə sə-

fərfor olan böyük elmi potensialın mövcudluğunu da nümayiş etdirir.

İnanıq ki, S.P.Zelinskiyin İrəvan şəhərinə həç olunmuş məqalələr silsiləsi tarixçilərin, folk-

lorşünasların, etnoqrafların, iqtisadçıların, coğrafiyaçıların, pedaqoqların və dilçilərin diqqətini cəlb edəcək, bu əhəmiyyətli əsərlərdən yerli-yerində istifadə olunacaqdır.

AMEA-nın Rəyasət Heyəti
isa.habibbeyli@science.az

НАЗВАНИЯ КВАРТАЛОВ ГОРОДА ИРЕВАНЬ В КОНЦЕ XIX ВЕКА

I.A.Habibbeyli

В настоящей статье по вниманию научной общественности доводятся факты и документы, свидетельствующие о национальном статусе Эривани как азербайджанского города. В качестве авторитетных источников, в частности, использованы статьи известного русского просветителя Степана Павловича Зелинского «Город Эривань» (54 стр.), «Дере чичек» («Долгая шестов», 14 стр.), «Татарские пословицы» (19 стр.), опубликованные в 1881 году в авторитетном журнале Кавказского Учебного Округа «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» (СМОМПК). С.П.Зелинский, живший в тот период в городе Эривани и работавший школьным учителем, занимался по собственной инициативе сбором информации, касающейся населения и названий районов (топонимии) города. Его комментарии по данному вопросу и составленная карта однозначно свидетельствуют о малочисленности в данном городе армянского населения и значительном преобладании азербайджанцев. Так, указывается, что в 1881 году в городе Эривани из 30 наличествующих кварталов только один назывался - армянский район (квартал), тогда как представленные сведения о нескольких азербайджанских кварталах Эривани дают возможность для неопровержимого вывода о малочисленности этого интернационального города армянами и о том, что основой его населения составляли азербайджанцы.

Приведенные сведения, отраженные в названиях кварталов и административной карте, находят подтверждение и в официальной статистике указанного периода.

Ключевые слова: город Эривань, СМОМПК, С.П.Зелинский, название кварталов

NAMES OF NEIGHBORHOODS OF IREVAN AT THE END OF XIX CENTURY

I.A.Habibbeyli

In the article is studied the facts that Yerevan city belongs to Azerbaijan and it is communicated to the scientific community. For this purpose the articles "Yerevan city" (54 pages), "Derechichek" (14 pages), "Tatar proverbs" (19 pages) by Stepan Pavlovich Zelinski, prominent Russian enlightener, published in the journal "The Collection of the Materials to Describe the Terrain and Tribes in the Caucasus" of Caucasus Educational Department in Tbilisi, 1881 and other materials regarding this issue are investigated. Pieces of information about this city's neighborhoods' names that were gathered by Stepan Zelinski who was born in Yerevan and worked as a teacher in schools here, his comments and maps were drawn by him demonstrate that there were few Armenian people in that city. So, naming only one of the thirty neighborhoods in Yerevan as "Armenian neighborhood" in 1881 and informations about existence of some Azerbaijani neighborhoods in the article help us to imagine that Azerbaijanis were main citizens and Armenians were minorities in that city which has international composition in terms of population. Official statistics of that period confirms the informations reflected in the names of neighborhood and in the map.

Keywords: Yerevan city, SMOMPK, S.P.Zelinski, names of neighborhood